

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՐՄԱՆ ԱՆԱՏՈՄԻԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԵՔ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ

Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Համեմատելով Հայաստանի երեք հանրապետությունների տնտեսական համակարգը, կարելի է եզրակացնել, որ տնտեսավարման արժեհամակարգը առավել գնահատելի և հուսադրող է երրորդ հանրապետության համար, քանի որ հենց այդ ժամանակահատվածում ձևավորվեց անկախ տնտեսություն, որը հնարավորություն ունի ոչ միայն սպասարկելու ազգային շահեր, այլև զարգանալու շուկայական հարաբերությունների հենքով ու մրցակցային դառնալ միջազգային շուկայում:

Բանալի բառեր - ազգային տնտեսություն, վարչահրամայական համակարգ, շուկայական տնտեսություն, տնտեսավարման փակ համակարգ:

«Տնտեսավարման անատոմիա» եզրույթը գրեթե չի գործածվում մասնագիտական գրականությունում և որպես կանոն այն փոխարինվում է «համակարգ», «մեխանիզմ» և այլ տերմիններով: Սակայն, երբ համեմատական վերլուծությունների դաշտում են հայտնվում տարբեր ժամանակաշրջանների և առավել ևս, տարբեր սոցիալական հասարակարգերին բնորոշ տնտեսություններ, ապա առավել ընկալելի արդյունք է ստացվում դրանց անատոմիան ուսումնասիրելիս: Ընդհանուր առմամբ անատոմիան ենթադրում է կենդանի օրգանիզմի ուսումնասիրություն, երբ քննության են առնվում դրա կենսաապահովման օրգանները, վերջիններիս գործառույթները և կարևորությունը օրգանիզմի առողջ և կանոնակարգված գործունեության համար: Հետևաբար, յուրաքանչյուր տնտեսություն,

որը նույնպես գործող և զարգացող մի ամբողջական օրգանիզմ է, կարելի է դիտարկել անատոմիկ տեսանկյունից, նրանում կարևորագույն բաղադրիչներ համարելով ազգային արժույթը, ազգային հարստությունը, տնտեսական ակտիվները, ներմուծման և արտահանման ծավալները, ձևավորվող համախառն ներքին արդյունքը և այլն: Եվ հենց այս առումով էլ կփորձենք ընդհանրական ներկայացնել տնտեսավարման անատոմիան Հայաստանի երեք հանրապետություններում:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունը ի սկզբանե հայտնվեց սոցիալ-տնտեսական ծանր կացության մեջ: Առաջին աշխարհամարտի և թուրքական արշավանքի հետևանքով ավերված ու քայքայված հանրապետության փոքր տարածքում պատասպարվում էին 300 հազարից ավելի գաղթականներ: Մոլեգնում էին սովն ու համաճարակային հիվանդությունները, գլուխ էին բարձրացրել անիշխանական երևույթները: Ահա այս վիճակը նկատի ուներ առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին, երբ խորհրդարանում երկրի կացությունը բնութագրեց որպես «անձև քառս և ավերակների կույտ»:

Հայաստանի տնտեսությունը թույլ էր զարգացած: Իզուր չէ, որ այն ժամանակին համարվում էր Ռուսական կայսրության հետամնաց մի երկրամաս: Աշխարհամարտի և թուրքական ներխուժման հետևանքով առանց այն էլ թույլ տնտեսությունը կազմալուծվել էր: Թուրք-թաթարական շրջափակումների հետևանքով կտրվել էր արտաքին կապը, չկար ապրանքների կանոնավոր արտահանում և ներմուծում: Բնականաբար անխուսափելի էին սովը և դրան ուղեկից համաճարակային հիվանդությունները՝ տիֆը և խոլերան: 1918–1919թթ. ձմռանը հանրապետության մեկմիլիոնանոց բնակչության շուրջ կեսը մատնված էր սովի:

Ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը մի կերպ պահպանելու համար կառավարությունը հարկադրված ձեռնարկեց մի շարք արտակարգ միջոցներ: Կենսականորեն անհրաժեշտ մի շարք

մթերքների՝ հացի, բամբակի, շաքարի, աղի, գետնախնձորի և այլնի վաճառքի նկատմամբ սահմանվեց պետական մենաշնորհ: Մի շարք դեպքերում պարզապես կատարվում էին ունևոր մարդկանց ունեցվածքի բռնագրավումներ, որպեսզի դրանք բաժանվեին սովյալներին ու անտուններին: Դրսից օգնություն ստանալու նպատակով Ամերիկա մեկնեց Հովի. Քաջագունին, որին վարչապետի պաշտոնում փոխարինեց Ալեքսանդր Խատիսյանը (1876–1945):

Տնտեսական այդ ծանր իրավիճակը շարունակվեց մինչև 1919թ. մայիս, մինչև որ Հայաստան հասցվեց ԱՄՆ-ի օգնությունը՝ 1,3 մլն փութ ալյուր, 257 հազար փութ ցորեն, ինչպես նաև շաքար, ձեթ, թեյ, կակաո և այլ պարենամթերք: Ամերիկյան ալյուրը մեղմեց սովը, և ժողովրդի վիճակը փոքր-ինչ բարելավվեց: Երախտապարտ հայ ժողովուրդը չի մոռանում ամերիկյան մարդասիրական օգնությունը:

1919թ. գարնանից, երբ հանրապետության տարածքը զգալիորեն ընդարձակվեց, և ժողովրդի վիճակը փոքր-ինչ կայունացավ, կառավարությունը որոշ ջանքեր գործադրեց տնտեսությունը բարեկարգելու ուղղությամբ: Վերանորոգվեցին ու գործարկվեցին մի քանի տասնյակների հասնող ձեռնարկություններ՝ կաշվի, օճառի, կոնյակի, սպիրտի, ծխախոտի, հախճապակու, մանածագործական, կաթնամշակման և այլն: Պետականացվեց Շուստովի կոնյակի գործարանը: Սարիղամիշում և Դիլիջանում հիմնվեցին սղոցարաններ, վերսկսվեց Կողբի ու Կաղզվանի աղահանքերի և Ալավերդու ու Ջանգեզուրի պղնձահանքերի շահագործումը: Կարգի բերվեցին հաղորդակցության ուղիները, որոշ չափով կանոնավորվեց առևտուրը, ընդլայնվեց փոստ-հեռագրային ծառայությունը և այլն: Թեև շրջանառության մեջ դրվեց հայկական դրամանիշը, սակայն տնտեսության թույլ զարգացած լինելու պատճառով այն արագ արժեզրկվեց: Հանրապետությունում վերանորոգվեցին ու կառուցվեցին մի շարք ջրանցքներ: Կատարվեցին ճահճուտների չորացման և աղուտների վերացման աշխատանքներ:

Հայթայթվեցին սերմացու ու գյուղգործիքներ և բաժանվեցին գյուղացիներին:¹

Երկրի տնտեսությունը ագրարային էր, ուստի երկրագործ գյուղացու համար շատ կարևոր էր հողային հարցի լուծումը: Կառավարությունը և խորհրդարանը ընդունեցին մի շարք օրենքներ կալվածատիրական բոլոր հողերի բռնագրավման և դրանք անհատույց գյուղացիներին հատկացնելու վերաբերյալ: Այսպիսով, մեկ-երկու տարում տնտեսության բնագավառում նկատելի աշխատանք կատարվեց: Սակայն դրանք միայն առաջին քայլերն էին: Այն նախագծերը, որոնք չհասցրին կենսագործվել, կյանքի կոչվեցին արդեն Խորհրդային Հայաստանում:

Հայաստանի երկրորդ հանրապետության տնտեսական զարգացման ընթացքը կարելի է պայմանականորեն ներկայացնել չորս փուլերով, որոնք համահունչ էին ԽՍՀՄ տնտեսության զարգացմանը: Առաջին փուլում երկրում ակտիվացան էլեկտրոֆիկացման, գյուղատնտեսական հողերի բարելավման, կոլեկտիվացման աշխատանքները, հանրապետությունում սկսեց գործել Խորհրդային Միության արժույթը: Տնտեսավարման երկրորդ փուլը, որը նախորդեց երկրորդ աշխարհամարտին, բնորոշվեց արդյունաբերության զարգացման արագընթաց տեմպերով: Կառուցվեցին գործարաններ, ֆաբրիկաներ, որոնք գործում էին Խորհրդային Միության փակ շուկայում, վարչահրամայական տնտեսավարման պայմաններում, որտեղ բացակայում էր շուկայական մրցակցությունը: Տնտեսության ռեսուրսները բաշխվում էին «վերևից», տնտեսավարման սուբյեկտները չունեին ինքուներույն գործելառձ, որոշումների կայացման ազատություն:²

Հայաստանի երկրորդ հանրապետության տնտեսության զարգացման երրորդ փուլը իր ընդգծվածությունը ստացավ

¹ **Անանյան Լ.**, Հայաստանի տնտեսական պատմության ուրվագծեր, ԱԱԱԱ, Եր. 2003, էջ 18-19

² Հայաստանի տնտեսություն, էլ. աղբյուր [//www.hy.wikipedia.org/wiki](http://www.hy.wikipedia.org/wiki)

հետպատերազմյան շրջանում, երբ երկիրը գյուղատնտեսական ուղղվածությունից թեքվեց դեպի արդյունաբերություն: Ձևավորվեց գիտահետազոտական հաստատությունների փոխկապակցված ցանց, ընդլայնվեց բուհական համակարգը, քիմիական և գյուղատնտեսական արտադրանք վերամշակող գործարաններից բացի հիմնադրվեցին ինտելեկտուալ արտադրանք թողարկող հաստատություններ: Վերջիններս հիմնականում սպասարկում էին ԽՍՀՄ ռազմարդյունաբերական համալիրին և չունեին արտադրանքի շուկա արտահանման ազատություն:

Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության զարգացման չորրորդ փուլը առնչվում է հասարակական այս կացութաձևի մայրամուտին, երբ ԽՍՀՄ-ում հայտարարվեց վերակառուցում, հասարակությանը “կենտրոնից” հստակ ազադակներ ստացավ տնտեսավարման ազատականության թույլատրելի սահմանների մասին: Ձևավորվեցին բազում արտադրական կոոպերատիվներ, որոնց էականորեն տարբերվում էին 1930-ականների նմանատիպ կազմակերպություններից, քանի որ դրանք անձնական սեփականության հստակ շահեր էին հետապնդում: Հետևաբար, երկրի տնտեսական համակարգում սկսեցին ձևավորվել ազատ շուկայավարման ծիլեր, որոնք զարգացան երրորդ հանրապետության հռչակումից հետո:

Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանի երկրորդ հանրապետության ընթացքում երկրի տնտեսությունը աննախադեպ զարգացում ապրեց, ձևավորվեցին ինդուստրիալ ենթակառուցվածքներ, գյուղատնտեսական համալիրներ: Այնուամենայնիվ տնտեսության անատոմիան քննելիս հանգում ենք մի պարզ եզրակացության: Ունեցանք կախյալ տնտեսական համակարգ ԽՍՀՄ փակ շուկայում, որը չէր կարող գոյատևել առանց խորհրդային տնտեսության: Եվ դրա վառ ապացույցը հանդիսացավ այն, որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո միանգամից փլուզվեց Հայաստանի երկրորդ հանրապետության տնտեսությունը, քանի որ միութենական

շուկայում խզվեցին գործող գործարանների, ֆաբրիկաների կապերը և այլև տնտեսավարման այդ սուբյեկտները կորցրին իրեն տնտեսական կենսունակությունը: Արդյունքում, Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը երկրորդից ժառանգեց ոչ թե ակտիվ գործող տնտեսական միջավայր, այլ պասիվ տնտեսական ակտիվներ, չգործող տնտեսական սուբյեկտներ, որոնք շատ կարճ ժամանակաընթացքում վերածվեցին մետաղի ջարդոնի և փոշիացան:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության տնտեսական համակարգը գրեթե երեսունամյա պատմություն ունի: Այն միանգամից ձևավորվեց ազատ շուկայական հարաբերությունների սկզբունքներով և անատոմիկ աուևով ներկայումս ունի մի շարք առավելություններ.

Առաջին. երկրի տնտեսական օրգանիզմը գործում է անկախ և լայն հնարավորություններ ունի ինտեգրվելու միջազգային տնտեսությանը: Երկրում շրջանառվում է ազգային արժույթ և հանրապետությունը ինքն է տնօրինում սեփական արժույթային պաշարները:

Երկրորդ. Հայաստանի նորանկախ հանրապետությունը որդեգրեց շուկայական տնտեսավարման զարգացման ուղին, նպատակ ունենալով ձևավորելու մրցունակ տնտեսական համակարգ, արդյունավետ օգտագործելու տնտեսական գործունեության մեջ ընդգրկված ակտիվները:

Երրորդ, ձևավորվեց ազգային տնտեսություն, որը սպասարկում է ոչ թե կայսերական, այլ ազգային շահեր, բաց է սփյուռքահայության համար, որոնք եռակի անգամ գերազանցելով Հայաստանի բնակչությունը, ունեն հայրենիքում գործարարության ծավալելու մեծ ներուժ:

Չորրորդ, ձևավորվեցին բաց տնտեսություն կազմակերպելու աննախադեպ նախադրյալներ, ներդրումային միջավայրի գրավչության օրենսդրական դաշտ, գործարարության ազատության

մրցակցային նորմեր, որոնք ներկայումս նպաստավոր հիմքեր են ստեղծում գործարար ակտիվության համար:

Սակայն, Խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը ամբողջապես ինտեգրված էր ԽՍՀՄ տնտեսական համակարգին և անկախացումից հետո լուրջ հիմնախնդիրների առջև կանգնեց: Մի կողմից, ՀՀ տնտեսական համակարգը անկախության առաջին իսկ տարիներից կտրվեց տասնամյակների ընթացքում ձևավորված ավանդական շուկաներից, մյուս կողմից, ուղղակի «խեղդամահ» եղավ անհեռատես սեփականաշնորհման ճիրաններում՝ չկարողանալով մտնել առողջ մրցակցային դաշտ և միաժամանակ կիրառելով ապաշնորհ կառավարման գործիքակազմ: Արդյունքում, մինչ այսօր ունենք դանդաղ զարգացող, և երբեմն էլ՝ տեղում դոփող տնտեսություն, որի փոփոխման հետ դեռևս ռոմանտիկ սպասումներ ունեինք ազգային զարթոնքի տարիներին: Այս առումով, տեղին է անկախության շրջանի տնտեսության զարգացման դասերի վերլուծությունը, որի արդյունքները նախանշան պետք է հանդիսանան ՀՀ տնտեսական համակարգի հետագա բարեփոխումների գործընթացում:

Դաս առաջին. *պատրաստ չէինք տնտեսական անկախացման և եթե ունենայինք իրատես տնտեսավարման ռազմավարություն, չէինք հայտնվի փլուզվող համակարգի փլատակների տակ:*

Անկախությանը առնչվող ազգային ռոմանտիկական այնքան մեծ էր, որ հասարակությունը կորցրել էր շուկայական առողջ տնտեսավարման իրատեսության զգացումը: Ի սկզբանե, պետությունը չպետք է ամբողջապես զիջեր իր դիրքերը տնտեսավարման համակարգում և չգնար շուտափույթ սեփականաշնորհման՝ ինչպես ագրարային, այնպես էլ ինդուստրիալ ոլորտում: Անհեռատես և հապճեպ սեփականաշնորհման արդյունքում գյուղացին «մենմենակ» մնաց իրեն սեփականաշնորհած հողով՝ առանց ֆինանսավորման ու տեխնիկական աջակցության, ու դըրանով, երբեմնի բերքաբեր հողատարածքները ուղղակիորեն մատնվեցին անգործության: Զուգահեռաբար, ինդուստրիալ ոլորտի սեփականաշնորհված կազմա-

կերպությունները՝ կորցնելով իրենց շուկաները Խորհրդային Միության տարածքում, պարապուրդի մատնվեցին և ապամոնտաժման ու լուծարման գնացին:

Դաս երկրորդ. *պետական վերահսկողության անկատարությունը բարձիթողի վիճակի հասցրեց տնտեսության համակարգումը և նոր սեփականատերերի շրջանում մասնավոր տնտեսավարման քողի տակ անպատասխանատվության մթնոլորտ ձևավորվեց:*

Սեփականաշնորհման գործընթացում սեփականատերերի պարտավորվածության և ակտիվների արդյունավետ օգտագործման խնդիր չդրվեց: Արդյունքում, կարճ ժամանակ անց, պետական ակտիվների նոր տերերը ձգտեցին ոչ թե գործարանների և ֆաբրիկաների վերագործարկման ուղիների որոնմանը, այլ պարզապես դրանց բոլորտախառն շահ ստանալու նպատակով՝ ձեռք բերված ակտիվների լուծարմանը և վաճառահանմանը՝ ստանալով գերշահույթներ սեփականաշնորհված օբյեկտների առքուվաճառքից: Անպատասխանատվության մթնոլորտը հանգեցրեց նրան, որ տասնամյակների ընթացքում ձևավորված ինդուստրիալ և ագրարային կապիտալը փռշտացավ և քայքայվեց լուծարային ճանապարհով:

Դաս երրորդ. *շուկայական տնտեսության միջավայրում մակրո և միկրո տնտեսական մենեջմենտի փորձի պակասը բերեց նրան, որ կառավարչական որոշումները կարճաժամկետ բնույթ ունեին, չէին թիրախավորվում ռազմավարական զարգացումներին, տեսանելի ապագային և տնտեսության հեռանկարային աճին:*

Գործարարությունը նպատակամիտված չէր տնտեսության կայուն զարգացմանը, նորաստեղծ անկախ պետությունը չունեցրեց տնտեսության զարգացման երկարատև պլան և ամեն ինչ կապվում էր շուկայի կարգավորիչ գործառույթների հետ, շրջանցելով պետության դերակատարումը տնտեսության կառավարման գործընթացում: Շուկայական հարաբերությունները տնտեսավարման նոր կանոններ թելադրեցին, ուղղորդված մրցունակ գաղափարների իրագործմանը, օտարերկրյա ներդրումների գրավիչ միջավայրի բարելավմանը,

որոնք այդպես էլ կյանքի չկոչվեցին արդյունավետ կառավարման փորձի պակասի շնորհիվ:

Դաս չորրորդ. *պետական վերահսկողական անարդյունավետ համակարգի առկայության և արդար մրցակցության բացակայության պարագայում, անարդարացված գերշահույթների ձևավորման պարարտ հող ստեղծվեց և ընդամենը մի քանի տարիների ընթացքում կազմավորվեց օլիգոպոլիկ տնտեսություն:*

Նորաթուխ հայ ձեռներեցները բացարձակապես գործելով սեփական շահերի տեսանկյունից և շրջանցելով պետական կառավարման կանոնները, հարկային ու մաքսային պարտավորությունների լիարժեք կատարումը՝ ձևավորեցին ոչ բարեխիղճ մրցակցային միջավայր, տնտեսական ոլորտներում ունեցան գերիշխող դիրք և արգելքներ ստեղծեցին ազատ շուկայական հարաբերությունների զարգացման համար: Տեղի ունեցավ կապիտալի կենտրոնացում, և այնուհետև՝ բևեռացում, որն ավելի վտանգավոր դարձավ՝ սերտաճելով իշխանական կառույցների հետ:

Դաս հինգերորդ. *տնտեսության զարգացման համատեքստում ի սկզբանե բացակայում էին ազգային մտածելակերպն ու հայրենական տնտեսության զարգացման մկրտումները, որը ձևավորեց օտարերկրյա տնտեսական ինտերվենցիաներից անպաշտպան տնտեսական միջավայր:*

Հայազգի ձեռներեցները նախընտրեցին գերշահույթներ ստանալ, ողողելով տեղական շուկան արտասահմանից ներկրվող ապրանքատեսակներով, որոնց զգալի մասը հնարավոր էր արտադրել ՀՀ-ում: Տեղական արտադրության ապրանքատեսակների դուրս մղումը հայրենական շուկայից հանգեցրեց աշխատատեղերի կրճատման, աշխատանքային միգրացիայի և երբեմնի ինդուստրիալ և բարձր արտադրողականություն ունեցող տնտեսությունը ուղղակիորեն վերածվեց սպառողական հարթակի, որտեղ իրենց գերշահույթներ են ապահովում մենաշնորհային դիրք ունեցող հայ գործարարները: Իսկ

դրան զուգահեռ, պետությունը լուրջ քայլեր չձեռնարկեց ներկրման փոխարինիչների արտադրության զարգացման ուղղությամբ:

Դաս վեցերորդ. *տնտեսության զարգացման գործընթացում սփյուռքի ներուժը ոչ միայն թերագնահատվեց, այլև սփյուռքի տնտեսական նախաձեռնությունների հանդեպ անհեռատես քաղաքականությունը հասցրեց նրան, որ սփյուռքահայության ներդրումների ակտիվություն չարձանագրվեց ՀՀ տնտեսությունում:*

Իսրայելի «տնտեսական հրաշքը» վերլուծելիս, միշտ էլ կարևորագույն գործոն է դիտվել պետության կողմից հրեական սփյուռքի նկատմամբ խելամիտ դիրքորոշումն ու շահագրգիռ վերաբերմունքը, որի արդյունքում Իսրայելը աննախադեպ ֆինանսական օգնություն է ստացել սփյուռքից, կարողացել է ներդրումների բարենպաստ միջավայր ստեղծել աշխարհասփյուռ հրեաների համար: Մեր իրականությունում ունեցանք հակառակ պատկերը: Եթե անկախության առաջին տասնամյակում ՀՀ տնտեսությունում ինչ-որ չափով նկատվեց սփյուռքահայ կապիտալի ներհոսք, ապա հետագայում այն դադարեց՝ կապիտալի անպաշտպանվածության և տեղացի գործարարների կողմից անբարեխիղճ մրցակցության պատճառով: Արդյունքում, սփյուռքահայությունը նախընտրեց ոչ թե լայնածավալ ներդրումների ճանապարհը, այլ ընդամենը բարեգործական թիրախավորված օգնությունների իրականացումը, որը չէր կարող լուրջ ազդակ հանդիսանալ երկրի տնտեսության զարգացման համար:

Դաս յոթերորդ. *տնտեսության իրական հատվածի թույլ զարգացվածությունը հանգեցրեց լուրջ չափաբաժիններով արտաքին պարտքի ձևավորմանը, որի սպասարկումը զգալի ռեսուրսներ էին պահանջում, որոնք ի վերջո կարող էին ուղղվել երկրի տնտեսության զարգացմանը:*

Արտաքին պարտքի առկայությունը բացասական երևույթ չի դիտարկվում տնտեսական պրակտիկայում: Անգամ տնտեսապես զարգացած պետություններն են պարտքի դիմում, ներգրավելով

արտաքին ֆինանսական ռեսուրսներ և դրանք վերաուղղելով տնտեսական աճին: Սակայն, ՀՀ-ում մինչ այժմ էլ, արտաքին պարտքը հանդես է գալիս ոչ թե տնտեսության զարգացման ֆինանսական լծակ, այլ ընդամենը ֆինանսատնտեսական ցնցումներից երկիրը ապահովագրելու միջոց: Եվ ստացվում է այնպես, որ պետական արտաքին պարտքի կուտակումները չեն ծառայում տնտեսական աճին և ընդամենը նպաստում են երկրի տնտեսական անկախության կորստին: Դեռ ավելին, արտաքին պարտքի սպասարկմանը ուղղված ֆինանսական միջոցները եթե չեն փոխհատուցվում տնտեսական աճով, ապա դրանով իսկ սեղմում են երկրի տնտեսության զարգացման հեռանկարների շրջանակը:³

ՀՀ անկախության շրջանի տնտեսության զարգացման դասերը ցույց են տալիս, որ հեռանկարային առումով տնտեսական քաղաքականության մի շարք կարևորագույն դրույթներ պետք է առաջնահերթորեն կյանքի կոչվեն:

Տնտեսության պետական կարգավորումը գերիշխող դիրքերում պետք է հայտնվի տնտեսավարման այն ոլորտներում, որոնք լուկոմոտիվի դերակատարում են ստանձնելու տնտեսական կտրուկ աճի գործընթացում: Փորձը ցույց տվեց, որ ունենալով փոքր և որոշ դեպքերում էլ արտաքին ինտերվենցիաներից անպաշտպան շուկա, ՀՀ տնտեսությունը չի կարող սահուն զարգանալ ազատ շուկայական մրցակցային օրենքներով և պետական միջամտության և հոգածության կարիք ունի: Այս նպատակով, ռազմավարական տնտեսական օբյեկտներում պետականացման նպատակային գործընթաց պետք է սկսվի:

Ազգային և հայրենասիրական գաղափարախոսական հենքով տնտեսական զարգացման հայեցակարգի մշակումն ու իրագործումը առաջնահերթություն պետք է դիտարկվի առաջիկա տասնամյակներում:

³ Անկախության տարիների ՀՀ տնտեսության զարգացման դասերը, //Տնտեսության զարգացման հիմնախնդիրները ՀՀ անկախության 25ամյակի շեմին, Հյուսիսային համալսարանի գիտաժողովի նյութեր. Եր. 2016, էջ 10-12:

Հայազգի գործարարը պետք է գերշահույթների ստացման զիջումներ կատարի ի հաշիվ նոր աշխատատեղերի ստեղծման, ներկրվող ապրանքատեսակների տեղական արտադրությամբ փոխարինման, օտարերկրյա կապիտալի հյուրընկալման ճանապարհով, որը պետք է ակտիվորեն խրախուսվի պետության կողմից:

Տնտեսավարման առողջ մրցակցային դաշտի ստեղծումը և օլիգոպոլիկ համակարգի վերացումը լուրջ խթան կհանդիսանան ՀՀ տնտեսության զարգացման համար: Այս առումով, քաղաքական կամք է պետք ստվերային տնտեսությունը հարկային դաշտ բերելու, գերիշխող դիրքերը վերացնելու, անբարերիսիզ մրցակցային միջավայրի ձևավորումը կանխարգելելու ուղղությամբ, որի պարագայում կսկսեն գործել ազատ մրցակցության կանոնները և պայմաններ կստեղծվեն տնտեսության առողջացման համար:

Армен Джугурян, Анатомия экономики в трех республик Армении - Сравнивая экономическую систему трех республик Армении, можно сделать вывод, что с точки зрения прогрессивности более ценна и ободряющая эконимика третьей республики, поскольку в этот период сформировалась независимая экономика, которая способна не только обслуживать национальные интересы, но и иметь возможность развиваться на международном конкурентом рынке.

Armen Tshuguryan, Anatomy of economics for three republics of Armenia - Comparing the economic system of the three Republics of Armenia, it can be can conclude that from the point of view of the progressiveness and encouraging the economy of the Third republic is more valuable: Since at that time an independent economy was formed that can not only serve the national interests but also have the opportunity for development in the international competitive market.